

تعارضات کاربری فضای مجازی با سبک زندگی اسلامی (با تأکید بر جایگاه زمان، خانواده و روابط اجتماعی)

نویسنده: دکتر سید عبدالکریم حسن پور (ایران)^۱

پذیرش: ۱۳۹۶/۰۷/۲۱

دریافت: ۱۳۹۶/۰۵/۱۸

چکیده

جامعه انسانی در هر دوره از حیات خود با پدیده‌هایی مواجه بوده که - عمدتاً - در جهت تسهیل زندگی و افزایش قدرتمندی انسان در اختیار آنان قرار داده است. در عصر حاضر، پدیده فضای مجازی و تکنولوژی اینترنت با چنان شتابی به خدمت بشر آمده که زندگی دیگری برای جامعه انسانی رقم زده است؛ این نحوه زندگی از آن جهت مورد توجه اندیشه‌وران اسلامی و دغدغه‌مندان فرهنگ دینی قرار گرفته است که آن را در تعارض با سبک زندگی اسلامی و یا ناهمخوان با شاخص‌های تعیین شده از سوی پیشوایان دینی دیده‌اند. مقاله حاضر تلاش نموده با تکیه بر روایات معصومین علیهم‌السلام نسبت - تعارض و تقابل - فضای مجازی و تکنولوژی اینترنت را در محورهای زمان (ارزش عمر)، خانواده و روابط اجتماعی با سبک زندگی اسلامی در نحوه کاربری آن - نه در اصل فضا - نشان داده و در نهایت راهکارهایی در جهت رفع این تعارض و کاهش آسیب‌های فضای مجازی ارائه دهد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی اسلامی، زمان، خانواده، روابط اجتماعی، فضای مجازی

مقدمه

اینترنت با شتابی غیر قابل تصور در مجاری ارتباطی جامعه قرار گرفته و گستره فرهنگ‌سازی و فرهنگ‌پذیری را وسعت چشم‌گیری بخشیده است.

۱. دکترای مطالعات تاریخ تشیع اثنی عشری و دانش‌آموخته سطح ۳ حوزه علمیه قم، عضو علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران، sahasanspour@gmail.com

رایانه، اینترنت و به دنبال آن فضای مجازی به گونه‌ای وارد زندگی بشر شده است که نمی‌توان زندگی بدون آن را تصور نمود. به مدد آثاری که این تکنولوژی در تسهیل زندگی و تسریع امور روزمره به وجود آورده و نیز استقبال نسل جوان از این ابزار، نوع دیگری از زیستن که به زندگی دوم^۱ شهرت یافته، برای بشر رقم خورده است که این زندگی روز به روز در حال گسترش بوده و در سطح وسیعی به رقابت با زندگی در فضای واقعی برخاسته است.

پدیده نوظهور و تکنولوژی اینترنت، گستره فرهنگ‌سازی و فرهنگ‌پذیری را بیش از هر زمان دیگری وسعت بخشیده است که - طبعاً - مانند هر ابزار دیگری می‌تواند در جهات مثبت یا منفی مورد استفاده قرار گیرد.

از طرف دیگر، گستردگی ابعاد مختلف فضای مجازی سبب شده است در کنار تمامی کاربردها و ویژگی‌های منحصر به فرد آن از جمله فرصت‌های آموزشی و اقتصادی و به طور کلی تسهیل زندگی و تسریع در امور روزمره که مورد تأیید و حتی مطلوب اندیشه اسلامی است، چالش‌های متعددی نیز در جوامع اسلامی و حتی اروپایی و آمریکایی مشاهده شود که مهم‌ترین آن‌ها می‌تواند تغییر در باورها و شکستن نظام ارزش‌ها باشد.

مروری بر آمار فعالیت‌های آسیب‌شناسانه اینترنت و فضای مجازی و تبیین سبک زندگی اسلامی - در قالب کنفرانس‌های علمی، فعالیت‌های پژوهشی و مقالات پیمایشی - تأییدی بر مدعای مقاله حاضر است؛ (ربیعی و محمدزاده یزد، ۱۳۹۲)^۲ اما وجه تمایز این مقاله با آثار پیش‌گفته را می‌توان در دو نکته دانست:

- از نظر نویسندگان، کلیت تکنولوژی اینترنت مغایرتی با مبانی اندیشه اسلامی و شاخص‌های تعیین شده از طرف ائمه معصومین^{علیهم‌السلام} برای زندگی ندارد.

1. Second Life

۲. نویسندگان در «بررسی پیشینه» تحقیق خود، تعدادی از کارهای انجام شده را با توضیحات کافی آورده‌اند.

- توجه نویسندگان بر تعارضات مصداقی و مشخص کاربری اینترنت و فضای مجازی با شاخص‌های سبک زندگی اسلامی - ارزش زمان، جایگاه خانواده و روابط اجتماعی - متمرکز شده است.

مبانی نظری پژوهش

۱. فضای مجازی

فضای مجازی اصطلاحی است که با شیوه زندگی و تفکر مبتنی بر تکنولوژی نوین اطلاعاتی ارتباط نزدیکی دارد.

برای بیان این مفهوم گاهی از واژه سایر^۱ نیز استفاده می‌شود. به عبارت دیگر مراد از فضای مجازی، فضای کاری و زندگی مبتنی بر رایانه و اینترنت است؛ به نحوی که ارتباط عمده افراد بشر را از طریق کامپیوتر و ارتباط از راه دور، بدون در نظر گرفتن جغرافیای فیزیکی به عهده دارد. (ذکایی و خطیبی، ۱۳۸۵: ۱۳۳)

این فضا می‌تواند با اهداف مختلف تجاری، تفریحی و پژوهشی محل مراجعه افراد قرار گیرد، بدون آن‌که کاربر ناچار باشد محل زندگی خود را ترک نماید. امروزه فضای مجازی از رایانه فراتر رفته و در بستر تلفن و تبلت‌های همراه و نرم افزارهای موبایل پایه - به عنوان ابزار همگانی - در هر زمان و مکانی قابل استفاده شده است. بر این اساس، عدم محدودیت‌های زمان و مکان، عدم وجود و الزام به مرزبندی‌های جغرافیایی و نیز سرعت بالای این تکنولوژی در کنار امکانات گسترده آن در کسب و کار، آموزش، ارتباطات و جذابیت‌های بصری از عوامل اصلی جذب فزاینده افراد و افزایش کاربران فضای مجازی است.

بنابراین، فضای مجازی را - صرفاً - به خاطر برخی تبعات منفی، نمی‌توان مضر

و ناپاک دانست؛ هم‌چنان که صنعت برق، خودرو، سوخت و کبریت نیز از جمله پدیده‌هایی هستند که با همراهی مخاطرات مشهود و بنیان‌سوز- در طول تاریخ حیات بشر- به تدریج وارد زندگی انسانی شده و آن را تسهیل کردند؛ اما به خاطر این تبعات، کانون نقد طعن‌گونه قرار نگرفتند؛ لذا هر آن‌چه پیرامون این پدیده‌ها صورت گرفته در دامنه ایمن‌سازی و کاهش خطرات کاربری آن‌ها بوده است.

تکنولوژی اینترنت و فضای مجازی نیز از این قاعده کلی مستثنی نبوده و اقتضای اولیه آن تسهیل زندگی و تسریع امور جامعه بشری است؛ اما ورود آگاهانه یا ناآگاهانه، استفاده درست یا نادرست، حضور کنترل شده یا کنترل نشده در فضای مجازی است که می‌تواند ملاک تعیین سطح مخاطرات و میزان ناپاکی آن برای جامعه بشری قرار گیرد.

۲. سبک زندگی

مفهوم سبک زندگی از جمله مفاهیمی است که پژوهشگران حوزه جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی آن را به کار می‌برند و دامنه بکارگیری آن در ادبیات علوم اجتماعی رواج زیادی یافته است. (حاجیان، ۱۳۸۶: ۷)

در حوزه مطالعات فرهنگی، سبک زندگی به مجموعه رفتارها و الگوهای کنش‌های هر فرد که معطوف به ابعاد هنجاری و معنایی زندگی اجتماعی باشد، اطلاق می‌شود و نشان دهنده کم و کیف نظام باورها و کنش‌های فرد است (همان: ۸)

در نگاه کلی، سبک زندگی منعکس‌کننده گرایش‌ها، تمایلات، رفتارها، عقاید و ارزش‌های یک فرد یا جامعه است و مجموعه‌ای از طرز تلقی‌ها، عادت‌ها، نگرش‌ها، سلیقه‌ها، معیارهای اخلاقی و سطح اقتصادی- در کنار یکدیگری طرز زندگی کردن فرد یا گروهی را می‌سازد.

اندیشه‌وران حوزه‌های مختلف، تعبیر و تعاریف متنوعی از سبک زندگی ارائه کرده‌اند؛

از جمله وبر^۱- جامعه‌شناس آلمانی- که سبک زندگی را عبارت از روش‌هایی می‌داند که طبقات و گروه‌های هم‌رتبه از آن، نوعی از زندگی پدید می‌آورند. (کاویانی، ۱۳۹۱: ۳۴) در این دیدگاه سبک زندگی، روشی از نگاه به زندگی است که تجربیات اجتماعی ویژه خود و روابطش با دیگر گروه‌های اجتماعی، معرف قشر اجتماعی است.

گیدنز^۲- جامعه‌شناس بریتانیایی- نیز معتقد است سبک‌های زندگی، رفتارهای عادی روزمره هستند که در قالب عادات لباس پوشیدن، خوردن، محیط‌های مورد پسند برای تعامل با دیگران، خود را نشان می‌دهد؛ اما این رفتارهای عادی روزمره در پرتو ماهیت متغیر تشخص در معرض تغییر هستند؛ لذا هریک از تصمیمات ریز و درشتی که یک فرد- روزانه- اتخاذ می‌کند، به چنین امور عادی کمک می‌کند. گزینه‌های اجتماعی نیز عبارتند از تصمیماتی که نه تنها در مورد نحوه رفتار است؛ بلکه راجع به هویت و محیطی است که فرد در آن زندگی می‌کند. (شریفی، ۱۳۹۲: ۲۰)

به طور کلی، سبک زندگی را می‌توان در مقوله‌های مختلفی- هم‌چون اوقات فراغت، تفریح، رفتارهای جنسی، علایق حرفه‌ای و شغلی و پوشش و علایق هنری، ادبی، ورزشی و زبان- مورد بررسی قرار داد.

ردیابی مفهوم و تعاریف سبک زندگی- در آثار علمی- حکایت از وجود ۳ رویکرد کلان جامعه‌شناختی (متأثر از اندیشه‌های زیمل^۳ و وبر)، روان‌شناختی (متأثر از اندیشه‌های آدلر^۴) و دین‌شناسانه (متأثر از منابع دینی) دارد که هر کدام از این رویکردها تعریف خاصی از سبک زندگی ارائه می‌دهند.

1. Maximilian Karl Emil Weber

2. Anthony Giddens

3. Georg Simmel

4. Alfred Adler

تعاریف جامعه‌شناختی - بیشتر - توصیفی و متکی بر توجه به نمودهای رفتاری افراد است؛ در این نگاه، سبک زندگی نقشی مثل طبقه یا هویت اجتماعی ایفا می‌کند. تعاریف روان‌شناختی ناظر به ریشه و منشأ رفتارها است که می‌توان آن را معادل شخصیت و منش دانست (ر. ک: فاضلی، ۱۳۸۳: ۸۰-۶۵؛ مهدوی کنی، ۱۳۸۷: ۱۸۱-۵۱) رویکرد دین‌شناسانه نیز سبک زندگی را این‌گونه تعریف می‌نماید:

مجموعه‌ای از رفتارهای سازمان‌یافته که متأثر از باورها، ارزش‌ها و نگرش‌های پذیرفته شده است که متناسب با امیال و خواسته‌های فردی و وضعیت محیطی، وجهه غالب رفتاری یک فرد یا گروهی از افراد شده‌اند.

دقت در تعریف اخیر، بیان‌گر این نکته است که نوع نگاه انسان به جهان، خدا، انسان و حیات پس از مرگ و نوع ارزش‌های پذیرفته شده او تأثیری مستقیم بر انتخاب‌ها و گزینش‌های وی دارند.

در سبک زندگی دینی حتی تغذیه افراد نیز از باورهای او متأثر است. به عنوان مثال؛ سبک تغذیه فرد مسلمانی که در نظام ارزشی خود قائل به حرام و حلال است با کسی که مرزی میان تغذیه حلال و حرام قائل نیست، متفاوت خواهد بود؛ لذا سبک زندگی بیان‌گر بخش‌های نامرئی هویت انسانی - باورها و ارزش‌ها - است که آن‌ها را در قالب رفتار و انتخاب، برای دیگران مرئی می‌سازد. (شریفی، ۱۳۹۲: ۳۰)

به همین مناسبت، برای سبک زندگی دایره گسترده‌ای قابل تصور است که از آرایش و آراستگی ظاهر، رنگ لباس و چیدمان اثاثیه منزل تا ادبیات گفتگو و انجام اعمال عبادی را در بر می‌گیرد.

۳. سبک زندگی اسلامی

سبک زندگی اسلامی ترکیب مشخصی است که با همین ترکیب، معنا می‌یابد. وقتی این عبارت استعمال می‌شود، معنای جامعه‌شناسانه و روان‌شناسانه سبک زندگی

مورد نظر نیست؛ چرا که نگاه‌های جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و سیاسی و... رویکردهایی - صرفاً - علمی هستند.

به عبارت دیگر وصف اسلامی، عاملی را در موصوف خود- سبک زندگی- لحاظ می‌کند که در صورت عدم آن وصف، موصوف تفاوت معنایی پیدا خواهد کرد؛ بدین معنا که در زندگی اسلامی، سبکی متفاوت از زندگی غیر اسلامی حاکم و ناظر است. سبک زندگی اسلامی یعنی رفتارهای انسانی که متأثر از فرهنگ- باورها و ارزش‌ها- اسلامی است. به تعبیر دیگر، در سبک زندگی اسلامی بحث از ارایه یک الگوی تجویزی و مجموعه‌ای از بایدها و نبایدهای برخاسته از اصول و منابع اسلامی است که از همین جا تفاوت رویکردهای جامعه‌شناختی و روان‌شناختی با رویکرد دینی به مقوله سبک زندگی روشن می‌شود؛ چه این‌که در سبک زندگی دینی سخن از دستیابی به الگویی توصیه‌ای و دستوری است نه این‌که توصیف چگونگی زندگی عده مشخصی از افراد، مدنظر باشد.

تعارضات کاربری فضای مجازی با شاخص‌های سبک زندگی اسلامی

۱. ارزش زمان (عمر)

در آموزه‌های اسلامی از زمان به عنوان سرمایه‌ای با اهمیت و مقدس یاد شده است؛ به طوری که در قرآن کریم به آن قسم خورده شده است.^۱

زمان، نعمت و سرمایه‌ای است که از ناحیه خداوند متعال به نوع بشر ارزانی شده است و به فرموده پیامبر اکرم ﷺ انسان در اولین قدم پس از مرگ، نسبت به آن مورد مؤاخذه قرار خواهد گرفت.^۲

۱. ر. ک: عصر، ۱.

۲. ر. ک: صدوق، ۱۳۷۶: ۳۹.

به طور کلی، بنی آدم چه به دنبال منافع کوتاه مدت و کم ارزش دنیوی باشد یا منافع ماندگار و ارزشمند اخروی را دنبال کند، چاره‌ای جز بهره‌مندی از نعمت زمان ندارد؛ لذا زمان‌شناسی و حداکثر بهره‌مندی از آن، توصیه‌ای است که در سبک زندگی اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است.

امام رضا علیه السلام با متوجه کردن انسان به تدبیر و حسن برنامه‌ریزی در زندگی می‌فرماید:

«لَا يَسْتَكْمِلُ عَبْدٌ حَقِيقَةَ الْإِيمَانِ حَتَّى تَكُونَ فِيهِ خِصَالٌ ثَلَاثٌ اتَّفَقَهُ فِي الدِّينِ وَحُسْنُ التَّقْدِيرِ فِي الْمَعِيشَةِ وَالصَّبْرُ عَلَى الرِّزَايَا»؛ (ابن شعبه حرانی، ۱۴۲۳، ج: ۱، ۴۴۶) هیچ بنده‌ای حقیقت ایمانش را کامل نمی‌کند، مگر این‌که در او سه خصلت باشد: دین‌شناسی، تدبیر نیکو در زندگی و شکیبایی در مصیبت‌ها و بلاها.

در سیره عملی حضرت و سایر پیشوایان دینی علیهم السلام با مدیریت صحیح زمان، لحظات بی‌ثمر و باطل جایگاهی ندارد؛ هم‌چنان که حضرت در جهت مدیریت زمان چنین فرموده‌اند:

«اجتهدوا أَنْ يَكُونَ زَمَانُكُمْ أَرْبَعَ سَاعَاتٍ: سَاعَةً مِنْهُ لِمُنَاجَاةِ اللَّهِ وَسَاعَةً لِأَمْرِ الْمَعَاشِ وَسَاعَةً لِمُعَاشَرَةِ الْإِخْوَانِ وَالثَّقَاتِ وَالَّذِينَ يُعْرِفُونَ غُيُوبَكُمْ وَيَخْلِصُونَ لَكُمْ فِي الْبَاطِنِ وَسَاعَةً تَحْلُونَ فِيهَا لِلذَّاتِكُمْ وَبِهَذِهِ السَّاعَةِ تَقْدِرُونَ عَلَى الثَّلَاثِ سَاعَاتٍ»؛ (فقه الرضا، ۱۴۰۶: ۳۳۷) بکوشید زمانتان را به چهار بخش تقسیم کنید: زمانی برای مناجات با خدا، زمانی برای تأمین معاش، زمانی برای معاشرت با برادران و معتمدانی که عیب‌هایتان را به شما می‌شناسانند و در دل شما را دوست دارند و ساعتی برای کسب لذت‌های حلال و با این بخش [چهارم] توانایی انجام دادن سه بخش دیگر را به دست می‌آورید.

در نگاه مؤمنانه و توصیه اولیای دین علیهم السلام به فراوانی تأکید بر قدر دانستن فرصت و ضرورت بهره‌مندی از آن شده^۱؛ هم‌چنان که بر اجتناب از تباه کردن وقت و پرداختن به امور بیهوده و گزاف، تأکید شده است.^۲

بنابراین، بر اساس آموزه‌های دینی و قالب سبک زندگی اسلامی هر کار باید در زمان خاص و مربوط به خودش انجام پذیرد؛ زیرا انجام با تأخیر و تسویف، فرصت‌ها و لحظات از دست می‌روند.^۳

علاوه بر این، هر فرد به ازای تمامی لحظات عمرش در محضر خداوند نیز مورد مؤاخذه و بازخواست قرار خواهد گرفت. بر اساس چنین باوری در سبک زندگی اسلامی، آحاد افراد جامعه باید تمام سال‌ها، ماه‌ها، روزها، ساعات و لحظات عمر خود را به گونه‌ای مدیریت نمایند که بیشترین بهره‌وری و کمترین هدرروی زمان را داشته باشد؛ چرا که هدر رفتن هر لحظه از زمان، موجب خسران و معصیت خواهد بود. از مجموع این توصیه‌ها چنین به دست می‌آید که لحظات زمان - عمر - نه قابل کنترل و متوقف‌سازی هستند و نه قابل واگذاری به غیر و قرض دادن به دیگران و نه قابل ذخیره‌سازی؛ بلکه با مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح قابلیت بهره‌برداری دارد.

از طرف دیگر، ارزش زمان در فضای مجازی نیز قابل تأمل است. بر اساس تحقیقات صورت گرفته در آمریکا انتظار می‌رود تا ۱۴ سال آینده متوسط عمر مفید افراد در شبکه‌های اجتماعی سپری شود. واتساپ، وایبر، تلگرام، تانگو، وی‌چت، لاین، فیس‌بوک، توئیتر، گوگل پلاس، یوتیوب و اینستاگرام - امروزه - مشهورترین شبکه‌های اجتماعی فضای مجازی هستند که میلیون‌ها کاربر را در دنیا به خود جذب کرده‌اند.

۱. ر. ک: نهج البلاغه، حکمت ۲۱؛ تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ح ۶۴۴۳؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۸: ۱۱۲.

۲. ر. ک: تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ح ۵۶۹۷.

۳. ر. ک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۴: ۱۶۷؛ همان، ج ۷۵: ۲۶۸.

آمار کارشناسان فضای مجازی، چنین گزارش می‌دهد که هر ایرانی به طور میانگین روزانه بین ۵ تا ۹ ساعت وقت خود را صرف فضای مجازی می‌کند. بر اساس همین گزارش، ۶۰ درصد استفاده تلگرام در ایران- جمعیت ۴۰ میلیون نفر- صرف سرگرمی بوده و تنها ۵ درصد، صرف مسائل معرفتی می‌شود.^۱ معنای ۶۰ درصد این است که هر ایرانی مسلمان ملزم به رعایت ارزش لحظات عمر، بخش زیادی- حدود ۱۸ روز در ماه- از وقت خود را صرف سرگرمی‌های بی‌فایده و نامطلوب می‌نماید که اگر آن را بر تأکیدات پیش‌گفته و این کلام امیرالمؤمنین علی علیه السلام عرضه نمود: «إِنَّ أَوْقَاتَكَ أَجْزَاءُ عُمُرِكَ فَلَا تُنْفِدْ لَكَ وَقْتًا فِي غَيْرِ مَا يُنْجِيكَ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ج: ۱، ۲۴۳) همانا وقت‌های تو پاره‌های عمر توست، پس نباید وقتت را تمام کنی مگر در چیزی که نجات تو در آن باشد. تعارض سبک زندگی اسلامی و این نحوه کاربری از فضای مجازی، روشن و غیر قابل انکار خواهد بود.

۲. بنیان خانواده

در تعالیم اسلامی پایه و اساس روابط سالم اجتماعی و یکی از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی خانواده معرفی شده است. بر همین اساس در سبک زندگی اسلامی بر مؤلفه‌هایی مانند ازدواج به هنگام، منع از جدایی و طلاق، رعایت حقوق و احترام متقابل میان اعضای خانواده تأکید فراوان شده است.

۱. شبکه خبر، سهم فضای مجازی در زندگی واقعی جوان ایرانی:

<http://www.irinn.ir/news/168035/%D8%B3%D9%87%D9%85-%D9%81%D8%B6%D8%A7%DB%8C-%D9%85%D8%AC%D8%A7%D8%B2%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C-%D9%88%D8%A7%D9%82%D8%B9%DB%8C-%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C>

قرآن کریم پس از فرمان به پرستش خداوند و نهی از شرک ورزیدن، بنیان خانواده را کانون توجه قرار داده و به احسان و نیکی کردن به پدر و مادر فرمان می‌دهد.^۱ خداوند متعال در آیه‌ای دیگر شکر والدین را در کنار شکر خداوند قرار داده و با یک فعل، سپاسگذاری نسبت به خداوند و والدین را دستور می‌دهد.^۲ امام رضا علیه السلام هم چون اجداد طاهرینش و دیگر پیشوایان دینی علیهم السلام همواره به حفظ حرمت والدین سفارش می‌فرمود:

خداوند، عقوبت والدین و نافرمانی از آنان را حرام کرده است؛ زیرا این کار باعث سلب توفیق الهی در اطاعت از دستورات او می‌شود. (صدوق، ۱۳۵۸، ج ۲: ۴۷۹)

دقت در آیات و روایات - که برخی از آن‌ها بیان شد - نشان می‌دهد که خانواده در اسلام به عنوان کانون پدید آورنده آرامش و مهربانی از اهمیت بسزایی برخوردار بوده و در این میان، والدین جایگاه ویژه‌ای دارند.

هم‌چنین بررسی اصل ازدواج در آیات و روایات، انسان را به اصولی هم‌چون آرامش‌بخشی ازدواج بر اساس مودت و رحمت، حراست از کرامت انسانی و مصونیت از گناه رهنمون می‌سازد؛ لذا بایسته است با حفظ حریم خانواده و تشویق به ازدواج و پرهیز از بی‌بندوباری و تسهیل ازدواج از تزلزل بنیاد اصیل خانواده و فروپاشی نظام ارزشی جامعه جلوگیری شود و زمینه رشد و تعالی جامعه انسانی فراهم آید.

خانواده در فضای مجازی نیز با ظهور تکنولوژی‌های نوین ارتباطی به همراه تحولاتی که در فضای مجازی به وجود آمده، به کاهش جایگاه ارزشی رسیده؛ لذا کانون خانواده را متزلزل و ناپایدار ساخته است. (جوادی و زنجانی‌زاده اعزازی، ۱۳۸۴)

۱. ر. ک: نساء، ۳۶؛ انعام، ۱۵۱؛ اسراء، ۲۳.

۲. ر. ک: لقمان، ۱۴.

یافته‌های پژوهشی در این باره نشان می‌دهد فرزندان که از اینترنت و فضای مجازی استفاده می‌کنند، با والدین خود مشکل دارند و این مسئله بر کیفیت ارتباط آن‌ها اثرگذار است. (گوستاوش^۱، ۲۰۰۲)

گسترش فضای مجازی در حوزه رابطه فرزندان و والدین نیز تغییراتی بوجود آورده است که از جمله آن به کاهش نقش خانواده به عنوان مرجع، کاهش ارتباط والدین با فرزند، از بین رفتن حریم بین فرزندان و والدین و ایستادن در برابر یکی از والدین یا هر دو را می‌توان نام برد. در بحث ازدواج‌ها نیز مسائلی چون ناپایداری ازدواج‌ها و تغییر الگوی همسرگزینی را می‌توان اشاره کرد.

امروزه با ورود وسایل و تکنولوژی‌های جدید به عرصه خانواده‌ها اعضای خانواده ساعت‌ها در کنار یکدیگر می‌نشینند، بدون آن‌که حرفی برای گفتن داشته باشند.

بر اساس گزارش‌های مرتبط با موضوع، میزان گفتگو در میان اعضای خانواده- در ایران- حدود ۳۰ دقیقه است (رحیمی، ۱۳۹۰: ۱۹) در حالی که خانواده مطلوب سبک زندگی اسلامی، آن نوع خانواده‌هایی هستند که والدین و فرزندان در کنار هم نشسته و درباره موضوعات مختلف خانوادگی و کاری با هم گفتگو کرده و نظرات همدیگر را راجع به موضوعات مختلف جویا شوند.

گزارش‌های پرشماری از این دست در مناسبات و منابع مختلف ارایه می‌شود که محتوای غالب آن‌ها بیانگر تعارض این‌گونه ارتباط خانوادگی با شاخص‌های خانواده مطلوب در سبک زندگی اسلامی است.

۳. زندگی اجتماعی

با مروری اجمالی و حتی غیر دقیق بر قرآن و روایات معصومین^{علیهم‌السلام} می‌توان به این نکته دست یافت که دین اسلام دین زندگی اجتماعی است و قوانین زندگی- خرید و فروش،

ازدواج، خانواده، جنگ و صلح، رابطه اخلاقی با یکدیگر، عبادات، امور سیاسی، اداره حکومت، ارث، وصیت، دیات و قصاص - که در قرآن کریم آمده است، همه موضوعاتی اجتماعی هستند.

بکارگیری واژه‌هایی مانند قوم، ناس، امت، قریه و اناس - هر کدام - گویای این مطلب است که اصل در زندگی انسان، زندگی اجتماعی است.

به طور کلی، دین اسلام به رغم آن که آحاد افراد را در مقابل اعمال فردی خود پاسخگو و مسئول می‌داند؛^۱ در عین حال آن‌ها را از انزوا و رهبانیت و زندگی فردی منع و به زندگی اجتماعی امر کرده است، لذا بارها به صله ارحام و معاشرت با نزدیکان تأکید کرده است.

زندگی اجتماعی در فضای مجازی نیز همزمان با رشد فزاینده دسترسی افراد جامعه به اینترنت و فضای مجازی، به پدیده اعتیاد اینترنتی رسیده است. (محسنی تبریزی و همکاران، ۱۳۸۹)

اعتیاد اینترنتی انسان‌ها را به به افرادی رها شده تبدیل کرده و بر روابط اجتماعی آن‌ها تأثیر گذاشته است؛ این گروه از افراد با تأخیر به محل کار رفته و مبتلا به کم‌کاری می‌شوند. هم‌چنین تبعات حضور بیش از حد در فضای مجازی و اینترنت به روحیه فردگرایی مفرط، عزلت‌طلبی، اجتماع‌گریزی، بی‌میلی به مشارکت اجتماعی،

کاهش تعاملات و ارتباطات و انزوای طلبی منجر می‌شود (Seth, 2003: 1). این گروه به رغم این که در فضای مجازی روابط رو به افزایشی دارند؛ اما دامنه روابط آنان در جهان واقعی - به شدت - کاسته می‌شود. (Samson, 2005: 2)

از طرف دیگر، امروزه- به خصوص نسل جوان- چنان جذب ظاهر فریبی‌های فضای مجازی شده‌اند که نه تنها گذر لحظات زمان را از یاد برده‌اند؛ بلکه اجتماعی بودن و در اجتماع بودن خود را نیز فراموش کرده‌اند.

بر همین اساس، افراد برخلاف گذشته به جای تلاش برای برقراری ارتباط و پایبندی به ارتباطات خانوادگی و اجتماعی، جذب گشت و گذار در گروه‌ها و سایت‌های مختلف شده‌اند که در نتیجه، به نظر می‌رسد پیامک و ایمیل و چت جایگزین این آداب و سنن مطلوب و مورد سفارش در سبک زندگی اسلامی شده است.

۴. رعایت تقوا

خیمه سبک زندگی اسلامی بر ستون تقوا استوار است. خداوند متعال در آیات متعددی از قرآن کریم بندگان مؤمن خود را به رعایت تقوا امر نموده و از متقین به نیکی و تمجید یاد نموده است.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، امیرالمؤمنین علی علیه السلام و سایر معصومین علیهم السلام - به فراوانی- مخاطبان خود را به رعایت تقوای الهی امر کرده‌اند. از این همه توصیه مکرر در متون و منابع دینی به دست می‌آید که تقوا خصوصیت لازم همه افراد در همه جا و هر زمان است؛ اما در هر برهه‌ای از زمان و به تناسب مصداق، معانی مختلفی می‌کند. به عبارت دیگر، کلیت تقوا همیشه یک مفهوم دارد؛ اما از لحاظ جزئیات، مواردی که انسان باید در آن‌ها رعایت تقوا را بکند- به حسب موارد- ده‌ها معنا پیدا می‌کند. تقوای چشم^۱، تقوای زبان^۲، تقوای گوش و تقوای دست- هر کدام- یکی از مصادیق جزئی تقوا هستند در سبک زندگی اسلامی برای هر عضو و فعالیتی از انسان توصیه مخصوص به خود را دارند.

۱. ر. ک: مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۱: ۳۸.

۲. ر. ک: نحل، ۱۰۵؛ توبه، ۱۱۹؛ حجرات، ۱۹؛ نور، ۱۷؛ مؤمنون، ۳؛ جاثیه، ۷.

رعایت تقوا در فضای مجازی نیز بر مبنای گزارش‌های مورد اشاره، تعریف چندانی ندارد؛ چرا که بسیاری از کاربران فضای مجازی در نقطه مقابل سبک زندگی اسلامی قرار گرفته و مشمول آیه شریفه زیر هستند:

«إِنَّ الَّذِينَ يُحِبُّونَ أَنْ تَشِيعَ الْفَاحِشَةُ فِي الَّذِينَ آمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»؛ (نور، ۱۹) آنان که دوست می‌دارند در میان اهل ایمان کار منکری اشاعه و شهرت یابد، آن‌ها را در دنیا و آخرت عذابی دردناک خواهد بود.

رجوع به فلسفه بسیاری از این منهیات و احکام تحریمی به نامطلوب بودن آشکارسازی امور نهانی افراد و جریحه دار شدن حرمت جامعه در نظر اسلام منتهی می‌گردد. بنابراین، ترویج بی بندوباری در قالب نمایش تصاویر و کلیپ‌های مستهجن و مبتذل، عادی سازی رابطه با نامحرم در چت‌های صوتی- تصویری، نقض حریم افراد و دسترسی به اطلاعات و تصاویر خصوصی و انتشار آن‌ها، اشاعه فحشا و دامن زدن به شایعات واهی و ثابت نشده، مصادیق روشنی از ناهمخوانی کاربری فضای مجازی با سبک زندگی اسلامی است.

راهکارهای پیشنهادی

ادعای شکل‌گیری فضای مجازی پاک و عاری از مخاطرات فرهنگی، امری محال و شبیه به ادعای بی‌خطرسازی صنعت برق است؛ اما ایمن‌سازی و کاهش مخاطرات آن امری معقول و ممکن است که از طرق برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری‌های کوتاه‌مدت و بلندمدت- در دو سطح حاکمیتی و اجتماعی- قابل دستیابی است که در ادامه به برخی پیشنهادها این حوزه اشاره می‌شود:

۱. مدیریت VPN

اولین گام در کنترل اثرات مخرب فضای مجازی، فیلترسازی است. بر اساس قانون و شرایط فعلی کشور، برخی شبکه‌های اجتماعی- مثل فیس‌بوک و توییتر- فیلتر هستند؛

اما بخش عمده‌ای از جمعیت کشور نه تنها به آن دسترسی دارند، بلکه حضور فعال نیز دارند.

روی دیگر قضیه و خطر جدی مسئله این است که جوانان و نوجوانان و حتی کودکان بدون هزینه یا با حداقل هزینه در تیررس موضوعات نامناسب اخلاقی، سیاسی و اعتقادی قرار می‌گیرند.

بنابراین، لازم است نهادی وجود داشته باشد تا ارایه این ابزار را که در جای خود ضروری است، مدیریت و بر نحوه استفاده آن نظارت نماید.

۲. احراز و ثبت هویت کاربران

در دنیای مجازی به دلیل عدم مواجهه مستقیم، افراد بر این باور هستند که هویت اصلی آن‌ها روشن و قابل شناسایی نیست. این فضا، به دلیل تصورات و رویاهای خودساخته کاربران با دنیای واقعی فاصله زیادی دارد که این تفاوت- به تدریج و به مرور زمان- ذهنیت خودساخته فرد را ملکه وجودی او ساخته و فرد را گرفتار دوگانگی فرهنگی و شاید بی‌هویتی و در نهایت به سلب خلاقیت و محدودیت توانایی واقعی از فرد می‌انجامد که دامنه آن به خانواده و جامعه نیز کشیده خواهد شد. از طرف دیگر، در دنیای واقعی هر کس مسئول رفتار و گفتار خود است؛ اما در فضای با اتکای به ناشناختگی، این احساس مسئولیت کم‌رنگ شده و افراد به راحتی مرتکب فریبکاری، سوء استفاده‌های مالی، جنسی، اشاعه منکرات، شکستن خطوط قرمز اخلاق اسلامی از قبیل اتهام و شایعه‌پراکنی می‌شوند.

بنابراین، لازم است ترتیبی اتخاذ شود تا فعالیت در فضای مجازی هم‌چون دیگر فعالیت‌های اجتماعی- مثل رانندگی- پس از احراز و ثبت هویت صاحب سیم‌کارت یا شماره سریال گوشی همراه و بر اساس قوانین مشخص و مجوز رسمی صورت پذیرد.

۳. توسعه دانش و بومی‌سازی بسترهای فنی

امروز جوانان و اعضای خانواده‌ها به نام استفاده از تکنولوژی و دریافت خدمت از

شبکه‌های اجتماعی ضمن آن‌که- ناخواسته- با خیل عظیمی از مفاسد اخلاقی، تبلیغات و شبهات اعتقادی مواجه می‌شوند، اطلاعات و اسرار خود را در اختیار سرورهای جاسوسی نظام سلطه قرار می‌دهند که در جهت دفع این مفسده و نیز امکان بهتر کنترل محتوا و دقت و سرعت بیشتر در ردیابی جرایم احتمالی، ضروری است متولیان امر، مدیران علمی و مسئولین بخش‌های فنی و ارتباطات کشور، اهتمام خود را در جهت دستیابی به دانش فنی و ایجاد شبکه اطلاعات بومی معطوف نمایند. با این کار علاوه بر تولیدات فرهنگی سالم و کم آسیب، ذهن و فکر خلاق و ایده‌پرداز جوانان به سمت ایده‌های سالم برای استحکام نظام اجتماعی بومی فعال می‌شود و به طور طبیعی اثرات مخرب تولیدات فرهنگی و تهاجمات آن از کاربران فضای مجازی دفع خواهد شد.

۴. ارتقا و عمومی‌سازی سواد رسانه‌ای در کشور

جهان امروز جهان اطلاعات است؛ افراد جامعه بشری بیش از همه دوران‌ها ساعات فراوانی از عمر خود را صرف استفاده از رسانه‌ها و در معرض اطلاعاتی قرار می‌دهند که بخش زیادی از آن نه تنها مفید نیست؛ بلکه تبعات نامطلوبی به دنبال خواهد داشت. در چنین شرایطی؛ افزایش و عمومی کردن سواد رسانه‌ای مدنظر است؛ چرا که سواد رسانه‌ای ضمن آموزش منطقی و مستند مخاطرات، به مخاطبان رسانه می‌آموزد که از حالت انفعالی و مصرف صرف خارج شده و به معادله متقابل و فعالانه‌ای وارد شوند که در نهایت به نفع خود آنان باشد.

به عبارت دیگر، افراد با سطح دانش و سواد رسانه‌ای بالاتر می‌توانند تأثیرپذیری خود را کنترل کرده و از زاویه خردمندانه‌تری به مطالب متنوع و متلونی که در شبکه‌های مجازی رد و بدل می‌شود، نگاه کرده و با قدرت تحلیل بیشتری با اطلاعات پیرامونی مواجه شوند.

تشکیل شورای عالی فضای مجازی را می‌توان اقدامی در همین راستا دانست؛ اما این شورا، یک جایگاه سیاستگذاری نوپایی است که هنوز ضمانت اجرایی مشخصی برای آن در قانون وجود ندارد؛ لذا لازم است برای عمومی سازی و ارتقای سواد رسانه‌ای- در یک هم‌افزایی بین بخشی- نهادها و مراکز مختلفی از جمله آموزش و پرورش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، شورای عالی فضای مجازی، شورای عالی انقلاب فرهنگی و سایر مراکز مرتبط، دست به اقدامات همسویی بزنند تا سواد رسانه‌ای جایگاه خود را پیدا کند.

بررسی تجربه کشورهای مثل کانادا و ژاپن نیز در حوزه سواد رسانه‌ای، می‌تواند محمل مناسبی برای عمومی کردن سواد رسانه‌ای باشد؛ البته از تأثیر اقدامات کوتاه‌مدت زیر نیز نمی‌توان چشم‌پوشی کرد:

- برگزاری جلسات و کارگاه‌های آموزشی از سوی مراکز فرهنگی شهرستان‌ها؛
- برگزاری جلسات و کارگاه‌های آموزشی در مدارس جهت افزایش آگاهی دانش‌آموزان از مزایا، معایب و مخاطرات فضای مجازی؛
- پخش برنامه‌های آموزشی در برنامه‌ها و تبلیغات صدا و سیما؛
- تولید و پخش فیلم‌هایی با موضوع آسیب‌های فضای مجازی؛
- طراحی بازی‌های رایانه‌ای با موضوع آسیب‌های فضای مجازی و راه‌های مقابله با آن‌ها.

۵. والدین؛ به عنوان اولین سوادآموز و معلم سواد رسانه‌ای

پدر و مادرها کسانی هستند که- دائماً- مورد تقلید و الگوگیری فرزندان قرار می‌گیرند؛ به همین مناسبت لازم است از این نقش و تأثیرگذاری ناخواسته خود غافل نمانده و با توجه و تحفظ بر جایگاه ویژه خود، مسئولیت آگاه‌سازی فرزندان و راهنمایی آنان در نحوه استفاده از رسانه- به معنای اعم- را بر عهده گیرند.

امروزه بر اهل فن روشن است که مهم‌ترین هدف برنامه‌های رسانه‌ای که در آن سوی مرزها تهیه و پخش می‌شود، عبارت از تهی کردن ذهن کودکان و جوانان مسلمان از اعتقاد و نابودی نهاد خانواده است؛ لذا اولین ضرورت برای انجام رسالت آگاه‌سازی و راهنمایی فرزندان توسط والدین این است که خود را به سواد و دانش لازم مجهز نمایند تا هم خود گرفتار افراط و تفریط‌های جاهلانه نشوند و هم نقش مؤثرتری در کنترل غیر مستقیم مخاطرات برای فرزندان رسانه داشته باشند.

بنابراین، فعال‌سازی و برنامه‌های مستمر انجمن اولیاء و مربیان در زمینه آگاهی‌بخشی مزایا، معایب، مخاطرات و نحوه مدیریت حضور فرزندان در فضای مجازی نقش غیر قابل انکاری در این مسئله دارد.

۶. ارتقای سواد مذهبی و اعتقادی

گروه‌های دارای افکار و اعتقادات اومانیستی، سکولار و لیبرال همواره سعی بر این دارند که باورها و چارچوب فکری که بر اساس آن به وجود آمده‌اند را رشد داده و بر اساس اهداف و برای اثبات خود، ادله و شواهد متقن ارائه دهند؛ حتی افراد با باورهای دینی و اسلامی نیز سعی می‌کنند فعالیت‌های خود را در شبکه‌ها و رسانه‌های گروهی به گونه‌ای مدیریت کنند که باورهای اسلامی و مذهبی که به آن‌ها پای‌بند هستند را روز به روز قوی‌تر کنند.

در چنین وضعیتی، روشن است که در مقابل آنان افرادی هستند که ممکن است با عقاید اسلامی مذهبی مخالفت کنند؛ پس لازم است در کنار سواد رسانه‌ای، افزایش سواد دینی و اعتقادی برای افراد جامعه دینی صورت پذیرد تا بر اساس آموزه‌های دینی خود، اینترنت و فضای مجازی را امکانی از امکانات زندگی بدانند نه قید اسارت و عامل انزوای اجتماعی.

بنابراین افراد با سطح بالاتر از سواد دینی، ضمن آن‌که در مواجهه با شبهات و

القائات مخالفین حاضر در فضای مجازی گرفتار تزلزل اعتقادی نخواهند شد، می‌توانند نقش مؤثری در جلوگیری از آسیب دیدن دیگران نیز ایفا نمایند.

نتیجه‌گیری

از مجموع مطالب طرح شده در این پژوهش، چنین نتیجه‌گیری می‌شود که استفاده از فضای مجازی و تکنولوژی فراگیر اینترنت، به عنوان یک پیشرفت علمی و ابزاری تسهیل‌ساز در زندگی انسانی، امری مطلوب و ضرورتی انکارناپذیر است. این پدیده نوظهور هم‌چون دیگر پدیده‌های تکنولوژیک در کنار محاسن و خدمات فراوانی که به جامعه بشریت ارزانی داشته است، مخاطرات فرهنگی و تبعات نامطلوب اعتقادی به ویژه برای جامعه اسلامی به همراه دارد که با برنامه‌ریزی دقیق و مواجهه درست می‌توان از مخاطرات آن در امان ماند که در این پژوهش تلاش شد به راهکارهایی هم‌سنگ برای مدیریت فضای مجازی اشاره شود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن به علی (۱۴۲۳). تحف العقول عن آل الرسول. بیروت: مؤسسة الأعلمی.
۴. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۴۱۰). غرر الحکم ودرر الکلم. قم: دار الحدیث.
۵. حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۶). سبک زندگی و مطالعات راهبردی. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
۶. ذکایی محمد سعید و فاخره خطیبی (۱۳۸۵). رابطه حضور در فضای مجازی و هویت مدرن: پژوهشی در بین کاربران اینترنتی جوان ایرانی. علوم اجتماعی. شماره ۳۳: ۱۵۳-۱۱۱.

۷. ربیعی، علی و فرشته محمدزاده یزد (۱۳۹۲). آسیب‌شناسی فضای مجازی، بررسی تأثیر استفاده از اینترنت بر انزوای اجتماعی دانشجویان. راهبرد اجتماعی - فرهنگی. دوره ۲. شماره ۶: ۴۳-۶۰.
۸. رحیمی، محمد (۱۳۹۰). عوامل اجتماعی مؤثر بر شکاف نسلی (مطالعه موردی: شهر خلخال). پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه آزاد اسلامی. واحد تهران مرکز.
۹. جوادی، علی محمد و هما زنجانی‌زاده اعزازی (۱۳۸۴). بررسی تأثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده در بین دانش آموزان دبیرستانی ناحیه ۳ مشهد (در سال ۸۳-۸۲). جامعه‌شناسی ایران. دوره ۶. شماره ۲: ۱۴۶-۱۲۱.
۱۰. شبکه خبر، سهم فضای مجازی در زندگی واقعی جوان ایرانی:
<http://www.irinn.ir/news/168035/%D8%B3%D9%87%D9%85-%D9%81%D8%B6%D8%A7%DB%8C-%D9%85%D8%AC%D8%A7%D8%B2%DB%8C-%D8%AF%D8%B1-%D8%B2%D9%86%D8%AF%DA%AF%DB%8C-%D9%88%D8%A7%D9%82%D8%B9%DB%8C-%D8%AC%D9%88%D8%A7%D9%86-%D8%A7%DB%8C%D8%B1%D8%A7%D9%86%DB%8C>
۱۱. شریفی، احمد حسین (۱۳۹۲). سبک زندگی اسلامی ایرانی. قم: مرکز پژوهش‌های علوم اسلامی صدرا.
۱۲. صدوق، محمد بن علی (۱۳۷۶). الأُمالی. تهران: انتشارات کتابچی.
۱۳. صدوق، محمد بن علی (۱۳۵۸). علل الشرائع. قم: کتابفروشی داوری.
۱۴. فاضلی، محمد (۱۳۸۳). مصرف و سبک زندگی. قم: انتشارات صبح صادق.
۱۵. فقه الرضا. (۱۴۰۶). قم: مؤسسة آل البيت علیه السلام لإحياء التراث.
۱۶. کاویانی، محمد (۱۳۹۱). سبک زندگی اسلامی و ابزار سنجش آن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۱۷. گوستاوش (۲۰۰۲). تأثیر اینترنت بر کیفیت ارتباط نوجوانان:

www.iranculture.com

۱۸. مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳). بحار الأنوار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

۱۹. محسنی تبریزی، علیرضا. هویدا، لادن و فاطمه امیدی (۱۳۸۹). استغراق در

فضای مجازی و عوارض فردی و روانی آن: پیمایش کاربران جوان اینترنت

در شهر تهران. پژوهشنامه علوم اجتماعی. سال ۴. شماره ۳: ۷۰-۵۱.

۲۰. مهدوی کنی، محمد سعید (۱۳۸۷). دین و سبک زندگی. تهران: انتشارات

دانشگاه امام صادق علیه السلام.

21. Samson, Teicher Jeri and keen Beth (2005).

Internet Addiction. Webmaster@notmykid.org

22. Seth, T Arpana (2003). **The Internet: Addiction or**

Hobby? Active Karma Ventures.